

Tilburg University

Justitiepastoraat: een doorslaand succes

de Groot, Kees

Published in:

Liefde in tijden van detentie

Publication date:

2020

Document Version

Publisher's PDF, also known as Version of record

[Link to publication in Tilburg University Research Portal](#)

Citation for published version (APA):

de Groot, K. (2020). Justitiepastoraat: een doorslaand succes. In R. van Eijk, T. W. A. de Wit, R. J. de Vries, & S. Körver (Eds.), *Liefde in tijden van detentie* (pp. 107-122). (Publicatiereeks van het Centrum voor Justitiepastoraat; Vol. 13). Wolf Legal Publishers (WLP).

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Liefde in tijden van detentie

Ryan van Eijk, Theo W.A. de Wit, Reijer J. de Vries & Sjaak Körver (red.)

ISBN: 9789462405868

Deel 13

Publicatiereeks van het Centrum voor Justitiepastoraat

Tilburg/Amsterdam

Colophon

Published by:

Wolf Legal Publishers (WLP)

PO Box 31051

6503 CB Nijmegen

The Netherlands

info@wolfpublishers.nl

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system, or transmitted in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording or otherwise, without prior written permission of the publisher. Whilst the authors, editors and publisher have tried to ensure the accuracy of this publication, the publisher, authors and editors cannot accept responsibility for any errors, omissions, misstatements, or mistakes and accept no responsibility for the use of the information presented in this work.

Justitiepastoraat: een doorslaand succes

Kees de Groot

1. Inleiding

Hoe zou het zijn met Roberto? Eenentwintig jaar geleden bezocht ik hem en zijn maat Alex in jeugdgevangenis De Hartelborgt in Spijkenisse. Ik praatte met hen en dominee Christiaan Donner na over een ontmoeting die zij en zes andere jongens hadden gehad met leden van de plaatselijke protestantse jongerenkring.¹ Bijzonder aan die ontmoeting was geweest dat een week ervóór een lid van die kring plotseling was overleden aan een hartstilstand. De afspraak ging toch maar door. Het dramatische verlies kwam in het gesprek in De Hartelborgt aan de orde, waarop Roberto vertelde over twee ooms en twee neven van hem die waren vermoord en hoe hij zich voorstelde dat zij zich voorbij de dood bijstonden bij zijn voortleven hier op aarde.

Ze zijn er nog altijd. Ze praten ook tegen me. Ze zeggen: je moet door. (Roberto)

Van Alex waren meerdere vrienden overleden. Het uitwisselen van deze overeenkomende ervaringen in levens die voor het overige mijlenver uiteenliepen, maakte aan beide zijden indruk. 'Binnen' werden Alex en Roberto erdoor getroffen dat de anderen zich kwetsbaar hadden opgesteld en aandacht voor hen hadden.

Ik praat liever met hen dan met een psycholoog. Zij geven zichzelf bloot.

Dat doet een psycholoog niet. (Alex)

Dat heeft de grootste indruk gemaakt: hoe ze erover praatten dat ze iemand zijn kwijtgeraakt en dat ze vooral naar ons luisterden. (Roberto)

De jongelui van 'buiten' proefden iets bijzonders en zagen hoop in wat ze hoorden van hun leeftijdgenoten in de cel.

Zelf word je er ook wijzer van. Zij hebben levenswijsheid. Als je daar zit, ga je nadenken. (Leon)

Wat zij daar vertelden, met zoveel overtuiging, dat leer je niet uit een boek.' (Natalie)

Ze zullen nu tegen de veertig zijn, de twee jongens van toen. Wat is er van hen geworden? Ik weet niet wat het effect op de lange duur is geweest van deze ontmoeting die werd georganiseerd door justitiepastores en een kerkelijke vrijwilliger, met de toepasselijke naam Mieke van der Engel. Zij was de boodschapper tussen twee werelden, die jonge mensen op weg hielp in het

---

¹ K. de Groot, *Tobias: verhalen uit het jongerenpastoraat* (Rotterdam: Diocesaan Pastoraal Centrum van het bisdom Rotterdam, 1999).

leven. Op korte termijn werd er in ieder geval vertrouwen en hoop gecreëerd: vermeerdering van het vermogen om betekenis aan het leven te geven door het delen van symbolische voorstellingen, het uitvoeren van rituelen, en het uitwisselen van wijsheden en ervaringen. Dat is wat er kan voortvloeien uit dit soort initiatieven waarbij maatschappelijke groeperingen in aanraking komen met leden van de gevangenispopulatie, die – tijdelijk, maar zeer intensief – een eigen samenlevingsvorm kennen. *Civil society* ontmoet *prison society*.

1.1 *Civil society*

De *civil society*, met een Nederlands woord: het maatschappelijk middenveld, zit in een herwaarderingsoperatie. Het afgelopen decennium zagen we een golf van nieuwe initiatieven, netwerken, broodfondsen, *crowdfunding*, petitieën en demonstraties voor een collectief doel of het algemeen belang. Tot de jaren tachtig werd er veel verwacht van de georganiseerde solidariteit van staatswege: bescherming tegen misère, vrij van bevoogding door 'liefdadigers'. (Dat woord bestaat niet, maar als tegenhanger van het begrip misdadiger klinkt er mooi het wantrouwen jegens kerken, filantropen en anderen charitatieve instanties in door.) Vooral in sociaaldemocratische kring werd de verstatelijking van allerlei maatschappelijke zorg toegejuicht, maar het was juist onder een KVP-er, 'de Minister van Altijddurende Bijstand' Marga Klompé, dat de overheid veel particuliere initiatieven op het gebied van cultuur en maatschappelijke zorg overbodig maakte, of ging subsidiëren en zo naar zich toetrok. Daaronder vielen ook pastorale en diaconale activiteiten voor mensen die zagezegd buiten de boot dreigen te vallen, maar kerkdiensten en pastorale zorg voor gevangenen waren al veel eerder door de Nederlandse staat geregeld, zoals in het vervolg aan de orde komt.

Terwijl de gevangenisbezoeken van vele kerkelijke gemeenten en koren puur vrijwillige initiatieven zijn, dus voortkomen uit de *civil society*, komt het justitiepastoraat weliswaar voort uit de kerken, maar is het ook een dienst die de overheid mogelijk maakt, regelt en betaalt. Justitiepastores zijn 'dienst-knechten in de wijngaard van de Heer' die tegelijk dienaren van de wereldlijke overheid zijn. Toch is de verbondenheid met de betaalde en onbetaalde krachten in Exodushuizen, parochies, gemeenten en andere verbanden groot. Zij staan in deze bundel in het zonnetje met hun inspanningen om mensen op weg te helpen bij het ingroeien in andere sociale verbanden dan die rond het uitvoeren van activiteiten die bij wet verboden zijn, een leven met regelmaat en maatschappelijke erkenning, dat zinvol en liefdevol is.

1.2 *Binnen' en 'buiten'*

Bovenstaande omschrijving varieert op woorden die bekend staan als richtingwijzers voor een leven buiten de muren: werk, woning, relaties en zingeving. In de visie van Exodus ontsluiten die de toegangswegen tot 'de

samenleving', zoals zo vaak gezegd wordt. Dat is maar bij wijze van spreken: ex-gedetineerden zijn *de* samenleving nooit uit geweest, staan er nooit buiten en kunnen dus ook niet erin terugkeren. De zegswijze verhuult de sociale verbanden waarin misdaad en straf zich afspelen. Het besloten en sterk gereguleerde sociale leven in de gevangenis komt voort uit een met wetten en regelgeving omkleed uitsluitingsarrangement. Dat treft vaak mensen met een bepaalde achtergrond, na het plegen van bepaalde handelingen en in bepaalde omstandigheden en dat wordt gemotiveerd en gelegitimeerd met woorden als vergelding en genoegdoening, afzondering en preventie. Hoe dan ook: wie in detentie is geweest, was gedwongen onderworpen aan een regime en moest zich zien te redden temidden van anderen met een minder of meer crimineel verleden, en heeft statistisch een gerede kans om terecht te komen in een crimineel milieu en (opnieuw) deel te nemen aan de al dan niet georganiseerde misdaad. Dan kom je niet *buiten* de samenleving, maar in dat deel van de samenleving waar de controle van de overheid faalt en waar bijvoorbeeld de harde wetten van de (drugs)markt gelden. Maatschappelijke organisaties zoals kerken, moskeeën, wijkcentra en sportverenigingen kunnen hier vooral veel betekenen in het bieden van een alternatief: sociale verbanden *binnen* de grenzen van de wet, met minder geweld en meer bestaanszekerheid.

1.3 Justitiepastoraat als betrokkenheid van de civil society

Deze maatschappelijke betrokkenheid van onderop vanuit aandacht en zorg voor elkaar, onderscheidt zich niet enkel van interventies die door de overheid worden bedacht vanuit bezorgdheid om veiligheid. Ze is ook anders dan wat de markt te bieden heeft als het andere domein van de triade staat, markt, en *civil society*. De hoge verwachtingen die in de jaren negentig werden gekoesterd van een vergroting van de speelruimte voor de markt zijn sinds de economische crisis van 2007 en de huidige ecologische crisis flink getemperd. Enigszins cynisch zou je kunnen opmerken dat de drugseconomie welig floreert, bij uitstek in een stad als Tilburg waar we vandaag bijeen zijn, mede dankzij een terugtrekkende overheid. Zonder versterking van het maatschappelijk middenveld, zoals buurtinitiatieven en ontmoetingsprojecten zal het niet lukken om de verleidingen vanuit *deze* markt te overtreffen en daarbij kan ook sociaal ondernemerschap, op de grens van *civil society* en markt, helpen.²

Civil society is, naast de staat, de achtergrond waartegen het justitiepastoraat in Nederland hier wordt bekeken in een terugblik op de afgelopen zeventig jaar (en meer). Geestelijke verzorging bij justitie in Nederland lijkt een opmerkelijk staaltje van betrokkenheid vanuit de *civil society*, met name religieuze en levensbeschouwelijke groeperingen, bij mensen in detentie. (1)

---

² Zie voor Tilburg het werk van het MST| Mensen in beeld houden: www.rooihart.org.

Hoe bijzonder is dit? (2) Hoe is dat zo gekomen? en (3) hoe zouden we die ontwikkeling kunnen interpreteren met het oog op de toekomst? Na beantwoording van deze vragen sluit ik af met een korte waardering.

Ik doe dat als socioloog met een warme belangstelling voor justitiepastoraat. Ik adviseerde de afgelopen jaren over onderzoek naar wat Exodushuizen betekenen voor mensen die na detentie ‘op het rechte pad’ proberen te blijven (uitkomst: veel).³ Ik keek ook mee bij een vervolgonderzoek naar wat nu die typische aandacht voor zingeving behelst en met de bewoners doet. Uitkomst: vooral individuele begeleiding en familiegesprekken zijn goed voor het vertrouwen van ex-gedetineerden in zichzelf en anderen, maar ze blijven kwetsbaar.⁴ En dit jaar was ik betrokken bij een onderzoek naar wat geestelijke verzorging bijdraagt aan ‘het leefklimaat’ in gevangenissen en huizen van bewaring. Uitkomst: die bijdrage – aan persoonsvorming, een zinvol verblijf en contacten met buiten – wordt door alle betrokkenen onmisbaar geacht.⁵ In deze bijdrage put ik ook uit historisch-sociologisch onderzoek naar geestelijke verzorging bij justitie in Nederland in Europees perspectief.

2. Justitiepastoraat tussen kerk en staat in Europa

Hoe is het elders met het justitiepastoraat gesteld? In 2020 verschijnt een publicatie over religie en de gevangenis in Europa met bijdragen over 23 landen.⁶ Het is, aldus het voorwoord, “het eerste systematische, omvattende internationaal-vergelijkende onderzoek naar religie en gevangenissen.”⁷

Het geheel is verwarrend en leerzaam. Verwarrend, omdat auteurs de situatie van het eigen land soms vanzelf vinden spreken. In de bijdrage die ik met Sipco Vellenga leverde moesten we bijvoorbeeld ook even expliciteren dat we het alleen over aangestelde en door de overheid betaalde geestelijke verzorgers hadden maar dat andere geestelijken natuurlijk óók gedetineerden mogen bezoeken.⁸ De publicatie is leerzaam omdat de verschillen tussen de landen zo groot zijn.

Zo is Turkije formeel een seculiere staat, maar de overheidsinstelling

---

³ M. Moerings, S.G.C. van Wingerden en P.J. Vijfhuize, *Exodus, op de goede weg? Eindrapportage van het evaluatieonderzoek naar Exodus* (Den Haag: Boom Juridische Uitgevers, 2006).

⁴ T. Bernts, *De bijdrage van de geestelijke verzorging aan het leefklimaat in justitiële inrichtingen* (Nijmegen: Kaski, 2019).

⁵ T. Bernts, S. Grevel en J. Kregting, *De invloed van de sleutel zingeving in Exodushuizen* (Nijmegen: Kaski, 2013).

⁶ J. Martínez-Ariño en A.-L. Zwilling (red.), *Religion in prison. An overview of contemporary Europe* (Cham: Springer, 2020).

⁷ J. A. Beckford, ‘Preface’, in Martínez-Ariño en Zwilling (red.), *Religion and prison: an overview of contemporary Europe*.

⁸ K. de Groot en S. Vellenga, ‘The Netherlands: Oligopoly dynamics in the Dutch penitentiary system’, in Martínez-Ariño en Zwilling (red.), *Religion and prison: an overview of contemporary Europe*.

Diyanet is verantwoordelijk voor geestelijke verzorging in de gevangenis. Deze is in principe exclusief soenitisch-islamitisch gekleurd, maar wordt in de praktijk nauwelijks aangeboden. In Roemenië is geestelijke verzorging het monopolie van de Roemeens-Orthodoxe kerk en is nauw verbonden met de staat. Hier hebben de geestelijke verzorgers zelfs invloed op de bestraffing en invrijheidsstelling van gedetineerden. In deze twee gevallen bevindt geestelijke verzorging zich duidelijk aan de kant van de staat.

Ter contrast typeer ik het justitiepastoraat in vier landen die niet zo ver van Nederland afstaan. In Denemarken, hoewel sterk geseculariseerd, hebben de Lutherse priesters het monopolie op geestelijke verzorging in de gevangenis. Ze zijn in dienst van de overheid. De introductie van islamitische geestelijke verzorgers werd in de kiem gesmoord nadat Deense imams in de media werden geassocieerd met de radicale islam.⁹

In het Verenigd Koninkrijk, met haar eigen staatskerk, is het Anglicaanse monopolie op justitiepastoraat pas de afgelopen decennia aangetast door de komst van andere geestelijke verzorgers. Voordien kwamen die pas binnen na bemiddeling door hun Anglicaanse collega's. De introductie van islamitische geestelijke verzorgers stond hier in het teken van het bestrijden van extremisme onder gedetineerden met een islamitische achtergrond – een andere aanpak dus dan in Denemarken.

Frankrijk heeft een traditie van secularisme en is dus terughoudend geweest met de toelating van religieuze vertegenwoordigers binnen het staatsdomein. Sinds de eenentwintigste eeuw is er een beperkt aantal geestelijken aangesteld. Veel vaker zijn de geestelijken slechts bezoekers. Zij zijn afkomstig van de zeven 'erkende denominaties': katholiek, protestants, orthodox, joods, islamitisch, boeddhistisch en van de Jehovah's getuigen. Sinds 2006 is het aantal islamitische geestelijke verzorgers sterk toegenomen, opnieuw gestuurd door de politieke wens om radicalisering tegen te gaan. Humanistische geestelijke verzorging is in de Franse gevangenis onbekend.

In het behoorlijke seculiere Tsjechië, tenslotte, werd na de fluwelen revolutie (1989) snel een systeem van geestelijke verzorging opgezet. De salarissen worden betaald door de staat en de bezetting wordt in samenspraak met de Raad van Kerken en de nationale bisschoppenconferentie ingevuld. Het lijkt wat op het Nederlandse systeem, maar werkt enkel met geestelijke verzorgers van erkende christelijke genootschappen. Enkele imams werken op vrijwillige basis in de gevangenis; zoiets als humanistische geestelijke verzorging is ook hier onbekend.

In tegenstelling tot andere landen in Europa wordt de Nederlandse situatie niet gekenmerkt door een (quasi-)monopolie dat recentelijk wordt uitgedaagd door denominaties die de laatste tijd ten tonele verschijnen. Vanaf de oprichting van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden in de zestiende

---

⁹ Zie ook: L. Kühle en H. R. Christensen, 'One to serve them all. The growth of chaplaincy in public institutions in Denmark', in *Social Compass* 66 (2019), 182-197. DOI: <https://doi.org/10.1177/0037768619833310>.

eeuw was de bevolking samengesteld uit verscheidene godsdienstige groeperingen: katholieken, uiteenlopende protestanten en joden. Het huidige systeem van justitiepastoraat is in Europees perspectief bijzonder omdat meerdere denominaties, inclusief de humanistische, er gelijkwaardig in vertegenwoordigd zijn én omdat de bedienaren ook als ambtenaar zijn aangesteld.

Hoewel de staat zich niet met de inrichting van het religieuze landschap bemoeit, bevoordeelt de overheid de facto wel godsdiensten en levensbeschouwingen die op een bepaalde manier zijn georganiseerd. In die zin zou je het Nederlandse model een oligopolie kunnen noemen, en wel een behoorlijk ruimhartige: de staat onderhoudt betrekkingen met een tamelijk brede selectie van religies en levensbeschouwingen.¹⁰ De verhoudingen tussen kerk, of breder: religie, en staat is op een manier geregeld die afwijkt van de monopolies zoals die tot voor kort golden in zowel de situatie waar een staatskerk is, zoals in Engeland en Wales, als in Frankrijk met zijn traditie van *laïcité*. Nederland kent een lange traditie van omgaan met religieuze verscheidenheid, die is ontwikkeld in een door het christendom gedomineerde context. Hierdoor is de situatie anders dan daar waar een monopolist er ofwel in slaagt de exclusieve zeggenschap te behouden, zoals in Noorwegen, of deze langzamerhand uit handen geeft, zoals Spanje.¹¹

3. Een sociogenese van justitiepastoraat in Nederland

3.1 Omgang met diversiteit

Aan het begin van de eenentwintigste eeuw kan Nederland beschouwd worden als een geseculariseerd en religieus heterogeen land. Bijna zeventig procent van de bevolking is naar eigen zeggen niet aangesloten bij een kerkgenootschap of godsdienstige groepering. Een kwart hoort bij een kerk, in meerderheid de Rooms-Katholieke Kerk, gevolgd door de Protestantse Kerk in Nederland en andere christelijke kerken. Vijf procent is moslim; de overige twee procent zijn boeddhist, hindoe, jood of hangen een ander geloof aan. Om de omvangrijke categorie van onkerkelijken nog enigszins te differentiëren onderscheiden de onderzoekers van *God in Nederland* nog ‘ongebonden gelovigen’ en ‘ongebonden spirituelen’: wel gelovig, respectievelijk spiritueel, maar niet aangesloten bij een religieus genootschap. Dit soort vragen en antwoorden laten zien dat de levensbeschouwelijke werkelijkheid niet

¹⁰ F. Yang, ‘Oligopoly dynamics: consequences of religious regulation,’ in *Social Compass* 57 (2010), 194-205.

¹¹ I. Furseth, ‘The ambiguity of secular and religious space. The Norwegian penitentiary system,’ in R. van den Breemer, J. Casanova en T. Wyller (red.), *Secular and sacred? The Scandinavian case of religion in human rights, law and public space* (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2014), 152-169; J. Martínez-Ariño et al., ‘Demonopolisation and dislocation: (re-)negotiating the place and role of religion in Spanish prisons,’ in *Social Compass* 62 (2015), 3-21.

meer in overzichtelijke vakjes te vangen is. Er zijn niet alleen veel vakjes, maar ook binnen de vakjes is de verscheidenheid groot.

Deze hyperdiversiteit in den lande contrasteert met de wijze waarop geestelijke verzorging in de gevangenis, maar ook in het leger, wordt opgevat. Hier wordt geestelijke verzorging altijd gegeven vanuit een bepaalde denominatie. De geestelijke verzorger vertegenwoordigt per definitie ook een bepaalde gemeenschap. Om daarnaast te bevorderen dat vraag en aanbod op elkaar aansluiten wordt sinds 2007 onder gedetineerden gepeild van welke denominatie de geestelijke verzorger bij voorkeur zou moeten zijn. (Op deze wijze wordt binnen de complexe verhouding tussen religie en staat ook een marktprincipe ingebracht.) In 2007, 2008, 2009, 2010 en 2017 werd een enquête of een steekproef gehouden onder alle gedetineerden in gevangenissen en huizen van bewaring. De resultaten hiervan dienen als uitgangspunt voor de minister van justitie en veiligheid bij de besluitvorming over de verdeling van geestelijke verzorgers over de verschillende denominaties.

Bovendien is in 2010 voor het laatst de levensovertuiging van gedetineerden vastgelegd. Vergelijking van deze cijfers met die van *God in Nederland* leert dat moslims en katholieken zijn oververtegenwoordigd in de gevangenis, terwijl gedetineerden zonder religieuze of levensbeschouwelijke binding zijn ondervertegenwoordigd. Dit hoeft niet te wijzen op criminogene factoren in deze religies. Twintig procent van de gedetineerden waren geboren in de voormalige Nederlandse Antillen (voornamelijk katholiek), Suriname (deels katholiek), Marokko of Turkije (beide met een grote moslimmeerderheid).¹² De gevangenispopulatie is anders samengesteld dan de bevolking van Nederland als geheel.

Een vergelijking tussen de geregistreerde levensovertuiging en de gerapporteerde voorkeur laat zien dat humanistische geestelijke verzorgers door meer gedetineerden worden geprefereerd dan alleen door hen die zelf als humanist te boek staan. Niet zo gek natuurlijk: humanistisch raadslieden zijn in het leven geroepen met het oog op allen die zelf niet tot een religie behoren.

---

¹² Directie Beleid en Bestuursondersteuning, *DJI in getal 2012-2016*, Ministerie van Veiligheid en Justitie, Dienst Justitiële Inrichtingen (Den Haag, juli 2017). URL: https://www.dji.nl/binaries/DJI%20in%20getal%202012-2016_tcm41-271319.pdf.

Tabel: Verdeling van voorkeuren en van geestelijke verzorgers over de denominaties (2010-2017) vergeleken met de Nederlandse bevolking

	Bevolking (2015) ¹³	Geregist. levens- beschouwing gedetineerden (2010) ¹⁴	Voorkeur (2010) ¹⁵	Geestelijke verzorgers (2010) ¹⁶	Voorkeur (2017) ¹⁷
Rooms-katholiek	11,7	23,2	24,1	29,0	20,5
Protestant	12,8	13,5	16,3	24,4	12,1
Anders christelijk (GIN)/ Grieks- of Russisch orthodox	0,8	1,0	1,4	0,0	2,8
Joods		0,8	1,5	2,0	1,8
Islamitisch	4,9	20,7	19,0	18,0	28,6
Humanist		0,9	11,4	19,7	9,9
Hindoe		2,1	2,6	4,0	1,5
Boeddhistisch		0,4	1,8	3,0	1,8
Anders	2,0	0,3	2,6		
Niet/geen behoefte	67,8	31,1	19,6		21,0
Onbekend		6,0			
	100,0	100,0	100,3	100,1	100,0

De huidige verdeling van geestelijke verzorgers is min of meer in overeenstemming met de voorkeuren van de gedetineerden zoals geuit in de voorafgaande peiling. Alleen het aandeel van de humanistisch raadslieden

¹³ T. Bernts en J. Berghuijs, *God in Nederland 1966-2015* (Utrecht: Ten Have, 2016).

¹⁴ I. Henneken-Hordijk en G. Mol, *Voorkeurspeiling geestelijke verzorging* (Den Haag: Ministerie van Veiligheid en Justitie, 2010). Betreft enkel gedetineerden in gevangnissen en huizen van bewaring. De geestelijk verzorgers zijn ook werkzaam in andere penitentiaire inrichtingen. De cijfers zijn door mij opnieuw gepercenteerd omdat hier ook de respondenten meetellen zonder behoefte aan geestelijke verzorging.

¹⁵ Ibid.

¹⁶ Ibid.

¹⁷ Inview Veldwerk, *Rapportage Enquête voorkeurspeiling DJI* (Amersfoort: 2017); S. Dekker, *Uitslag voorkeurspeiling Dienst Geestelijke Verzorging* (brief Minister voor Rechtsbescherming aan de Voorzitter van de Tweede Kamer) (Den Haag, 8 januari 2018). URL: <https://www.rijksoverheid.nl/binaries/rijksoverheid/documenten/kamerstukken/2018/01/08/tk-uitslag-voorkeurspeiling-dienst-geestelijke-verzorging/tk-uitslag-voorkeurspeiling-dienst-geestelijke-verzorging.pdf>.

overtreft het aandeel in de voorkeurspeiling, terwijl het aandeel imams lager is dan je op grond van de peiling zou verwachten. De meest recente survey (2017) suggereert een nog verder toegenomen vraag naar islamitische en een afgenomen vraag naar protestantse geestelijke verzorging. Ook is er enige vraag naar de Grieks en Russisch orthodoxe geestelijke verzorgers die kortgeleden zijn aangesteld.

In het licht van de toenemende religieuze (hyper)diversiteit en de afname van de georganiseerde godsdienst staat het ‘verzuilde’ systeem onder kritiek.¹⁸ Hoofdaalmoezenier Ryan van Eijk echter verdedigt het huidige systeem. Dit is immers een beproefde wijze om de staat af te houden van bemoeienis met de inhoud van geestelijke verzorging doordat het werkt met instanties die de afzonderlijke denominaties vertegenwoordigen.¹⁹ Hoogleraar Religie en Zorg Hans Schilderman stelt voor dat geestelijke verzorgers zichzelf sterker organiseren als een ‘vrij beroep’. Het is echter onduidelijk hoe wat dit voorstel zou moeten betekenen binnen het penitentiare systeem. De verbinding van het justitiepastoraat met de geleefde godsdienst buiten de muren is te waardevol om te veronachtzamen.

3.2 *Van verplichting naar voorziening*²⁰

Ondanks het 70-jarig jubileum is de leeftijd van het justitiepastoraat nog niet klip en klaar vast te stellen. Het huidige justitiepastoraat gaat terug op een verplichting voor specifieke bevolkingscategorieën. Sinds de organisatie van het gevangeniswezen van staatswege in de Republiek werden gevangenen in de Noordelijke Nederlanden verplicht om naar de protestantse kerkdiensten te gaan en in de Zuidelijke naar de katholieke. Daarnaast werden zij bezocht door hulppredikanten, ziekentroosters, pastoors en kapelaans. Vanaf 1824 werden bij Koninklijk Besluit door de overheid gesalarieerde ‘godsdienstleraren’ aangesteld voor de Nederlands-hervormde, de rooms-katholieke en de joodse gezindte met de bevoegdheid om de gevangenen te bezoeken ‘die troost, vermaning en onderricht behoeven’.²¹ Vanaf 1932 werden de protestantse en joodse bedienaren door de minister van justitie benoemd als ambtenaren en na de Tweede Wereldoorlog (1949) stelde deze een hoofdpredikant en een hoofdaalmoezenier aan ter integratie van het justitiepasto-

¹⁸ N. van Zessen en B. Koolen, ‘Geestelijke verzorging in de gevangenis’, in *Tijdschrift voor Religie, Recht en Beleid* 4 (2013), 29-43.

¹⁹ R. van Eijk, ‘Goed geregeld. Geestelijke verzorging bij justitie’, in *Tijdschrift voor Religie, Recht en Beleid* 6 (2015), 69-81.

²⁰ In wat volgt herneem ik delen uit K. de Groot, ‘Het buitenkerkelijke succes van de christelijke zielzorg’, in *Religie & Samenleving* 2 (2017), 143-159.

²¹ A.H.M. van Iersel, ‘De voorgeschiedenis van het justitiepastoraat. “Ik was in de gevangenis”’, in G.W.M. de Wit (red.), *Het justitiepastoraat in Nederland: uitgave ter gelegenheid van veertig jaar hoofdaalmoezenier en hoofdpredikant bij de inrichtingen van justitie in Nederland 1949-1989* (’s-Gravenhage: Bureau Hoofdaalmoezenier/Bureau Hoofdpredikant, Ministerie van Justitie, 1991), 9.

raat in het gevangeniswezen.²² Geïstitutionaliseerde religies konden sindsdien structureel toegang verkrijgen tot de inrichtingen om voor hun leden te zorgen op een terrein waar de staat zich buiten moest houden: de ziel.

In 1954 begon het Humanistisch Verbond met pogingen om geestelijke raadslieden toegang te verschaffen tot de georganiseerde geestelijke verzorging speciaal voor gedetineerden zonder religieuze binding. Eind jaren zestig slaagde het daar in, maar hiervoor moesten de niet-religieuze geestelijke verzorgers wel een opleiding (die later 'humanistiek' ging heten) en een competentieprofiel ontwikkelen (niet alleen counseling, maar ook rituele bijeenkomsten leiden) naar analogie met wat de religieuze bedienaren boden.²³ In de jaren negentig slaagden ook moslims erin om zich in dit systeem te voegen.²⁴ Ook hier moest er een beroep worden geconstrueerd: islamitische geestelijke verzorging. Hiervoor werd aangehaakt bij de figuur van de imam, die voor dit doel in pastorale richting werd bijgesteld.²⁵ Complexer nog was, en is, de vorming van een zendende instantie voor een wat betreft geografische herkomst en religieuze oriëntatie zo diverse categorie van de bevolking. Hiervoor is het Contactorgaan Moslims Overheid is gaan dienen.²⁶

Zo tekenden zich langzamerhand de contouren af van een stelsel voor geestelijke zorg voor een levensbeschouwelijk diverse gevangenispopulatie, voortbouwend op een heterogene christelijke traditie. In Nederland leverde deze een model voor een systeem en voor een praktijk.

3.2.1 Gezonden en benoemd

Om het systeem dat hier begin eenentwintigste eeuw uit was voortgekomen aan een internationaal publiek uit te leggen, tekenden Mohamed Ajouaou,

---

²² A.H.M. van Iersel, 'Het katholieke justitiepastoraat', in G.W.M. de Wit (red.), *Het justitiepastoraat in Nederland* ('s-Gravenhage: Bureau Hoofdaalmoezenier/ Bureau Hoofdpredikant Ministerie van Justitie, 1991); F. Abma et al., 'Geestelijke verzorging in penitentiaire inrichtingen; een oriëntatie op een karakteristiek werkveld', in *Justitiële Verkenningen* 16 (1990), 102-124. URL: <http://www.wodc.nl/onderzoeksdatabase/jv199006-godsdiens-en-criminaliteit.aspx?cp=44&cs=6797>.

²³ J. Brabers, *Van pioniers tot professionals: de dienst humanistisch geestelijke verzorging bij de krijgsmacht (1964-2004)* (Utrecht: De Tijdstroom, 2006).

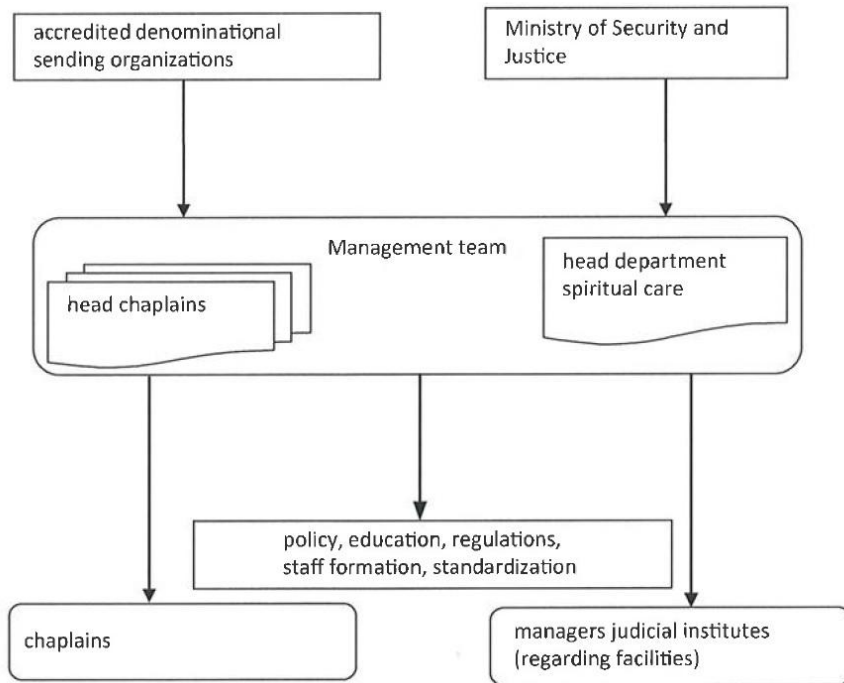
²⁴ D. Kloosterboer en C. Yilmaz, *Justitie, islam en de imam: een onderzoek naar de behoefte aan geestelijke verzorging onder moslimgedetineerden* (Den Haag: Nederlandse Islamitische Raad (NIR), 1997).

²⁵ M. Ajouaou, *Imam achter tralies. Casestudie naar islamitisch geestelijke verzorging in Nederlandse penitentiaire inrichtingen met bouwstenen voor een beroepsprofiel* (PhD Thesis, Universiteit van Tilburg, 2010).

²⁶ W. Boender, 'Embedding Islam in the 'moral covenants' of European states: the case of a state-funded imam-training in the Netherlands', in *Journal of Muslims in Europe* 2 (2013), 227-247. DOI: <https://doi.org/10.1163/22117954-12341265>.

hoofd islamitische geestelijke verzorging, en Ton Bernts, directeur van het Kaski, onderstaand schema. Geloofsgemeenschappen die al wat langere tijd bestaan, de rechtsstaat niet ondermijnen en een rechtspersoon vormen komen in aanmerking voor erkenning. Binnen de Dienst Geestelijke Verzorging bij het Ministerie van Justitie en Veiligheid kan dan een hoofd geestelijke verzorging van deze denominatie worden aangesteld. Deze Dienst is het managementteam van alle aangestelde geestelijke verzorgers. De directeur van de Dienst is een reguliere ambtenaar. Zij beperkt zich tot de formele aspecten; de 'hoofden' zijn elk inhoudelijk verantwoordelijk voor hun eigen geestelijke verzorgers. Deze zijn zelf ook ambtsdragers en ambtenaren. Wanneer een andere pastor, priester of predikant de gedetineerde wil bezoeken kan deze de gevangenisdirectie adviseren over het toekennen van bijzondere privileges zoals toegang buiten bezoeken en de beschikking over een eigen ruimte.

Fig. Vereenvoudigd organisatiemodel van geestelijke verzorging bij justitie ²⁷

In dit historisch gegroeide systeem hebben inmiddels ook vertegenwoordigers van het boeddhisme, de hindoegemeenschap en de orthodoxe kerken

²⁷ M. Ajouaou en T. Bernts, 'The effects of religious diversity on spiritual care: reflections from the Dutch correction facilities', in I. Becci en O. Roy (red.), *Religious diversity in European prisons* (Cham: Springer, 2015), 31-45.

een plaats gekregen, waarmee het oligopolie flink is uitgebreid. Hiermee wordt ook een impuls aan burgers gegeven om zich als geloofsgemeenschap te organiseren; het systeem bevordert en beloont de constructie en zelfidentificatie van geloofsgemeenschappen. De overheid wenst immers een ‘zendende instantie’ omdat ze hierin een gesprekspartner heeft die een godsdienst of levensbeschouwing vertegenwoordigt. Op deze heel specifieke wijze wordt in Nederland zo vormgegeven aan wat het Europese Verdrag voor de Rechten van de Mens (art 9) vraagt: dat de vrijheid wordt gewaarborgd om ‘van godsdienst of overtuiging te veranderen, [...] te belijden en tot uitdrukking te brengen in erediensten, in onderricht, in praktische toepassing ervan en in het onderhouden van geboden en voorschriften.’²⁸ Vandaar moet de toegang tot de gelovigen geregeld zijn zonder dat de overheid zich directe bemoeienis met hun godsdienst heeft.

3.2.2 Een gemeenschappelijke habitus

De praktijk van deze geestelijke verzorgers heeft ondanks alle diversiteit een zekere eenvormigheid. Er is een gemeenschappelijke beroepsstandaard en een gemeenschappelijk handelingsrepertoire: informele gesprekken, intake-gesprekken, individueel pastoraat, groepswork, religieuze bijeenkomsten, incidentele vieringen en herdenkingen en geestelijke bijstand bij crisissituaties.²⁹ Ze dienen academisch te zijn gevormd en bekwaam in theologische hermeneutiek, communicatie, pastorale begeleiding, de uitvoering van rituelen en leiderschap. De opleidingen, functiebeschrijvingen, trainingen en studiedagen, het werken in teamverband, de zendende instanties – het hele veld waarin de geestelijke verzorgers bewegen bevordert een bepaalde vorm van geestelijke verzorging.

Geestelijke verzorgers houden er een gezamenlijke habitus op na, een voorkeur voor een bepaalde manier van kijken en handelen.³⁰ In hun werk domineert de praktijktheorie die wel presentiepastoraat wordt genoemd, gemodelleerd naar het werk van pastores in achterstandswijken en gestoeld op de aandachtige nabijheid bij de ander.³¹ Volgens onderzoek van Fons Flierman melden justitiepastores minder vaak dat ze erop uit zijn de levensbeschouwing van de gedetineerden open te breken of te getuigen van

²⁸ Europees Hof voor de Rechten van de Mens / Raad van Europa, *Europees verdrag voor de rechten van de mens* (Straatsburg: 2010). URL: https://www.echr.coe.int/Documents/Convention_NLD.pdf.

²⁹ J.D.W. Eerbeek en A.H.M. van Iersel, ‘Positie en werkwijze van het justitiepastoraat in de inrichtingen’, in A.H.M. van Iersel en J.D.W. Eerbeek (red.), *Handboek justitiepastoraat. Context, theologie en praktijk van het protestants en rooms-katholiek justitiepastoraat* (Budel: Damon, 2009).

³⁰ Voor de begrippen ‘veld’ en ‘habitus’ zie P. Bourdieu (red.), *Opstellen over smaak, habitus en het veldbegrip* (Amsterdam: Van Gennep, 1989).

³¹ A. Baart, *Een theorie van de presentie* (Utrecht: Lemma, 2001).

hun eigen geloof.³² Ook uit het recente onderzoek van het Kaski komt naar voren dat de meest geprofileerde en specifieke bijdrage van geestelijke verzorging aan het leefklimaat van gedetineerden zit in het bieden van een vrijplaats waar deze zichzelf kunnen zijn of zelfs meer kunnen worden. Dat wordt door alle betrokkenen herkend. Hoe geestelijke verzorgers verder nog van betekenis zijn – daar is minder overeenstemming over. Op z'n minst suggereert de term geestelijke verzorging dat al die vertegenwoordigers van verschillende religies en levensbeschouwingen onder een paraplu passen, maar meer nog kan gezegd worden dat er een gemeenschappelijke basis is gevormd die de samenwerking mogelijk maakt. Geestelijke verzorgers delen een bepaalde 'beroepsformatie', om nog maar eens een bestaand woord (beroepsdeformatie), ten positieve te keren. Ze zijn gepredisposeerd tot een bepaald type zielzorg.

4. De verbreiding van een model

Het systeem van justitiepastoraat in Nederland is bijzonder vanwege de geïnstitutionaliseerde betrokkenheid van diverse denominaties met het gevangeniswezen, van 'buiten' met 'binnen'. Elders in Europa is geestelijke verzorging feitelijk afwezig, exclusief in handen van één kerk, eventueel vergezeld van islamitische geestelijke verzorging uit het oogpunt van veiligheidsbeleid. Sommige landen zijn sinds kort op het pad van de diversificatie.

Het systeem dat in Nederland is gegroeid is te danken aan een lange traditie van omgang met diversiteit. Hierbinnen is ook een min of meer gemeenschappelijk model van geestelijke verzorging gangbaar geworden dat is ontleend aan de christelijke zielzorg. Pastoraat is zo uit de oevers van de kerkelijke inbedding getreden: het stroomt er niet alleen in maar ook overheen.

4.1 Liquidatie

Op het eerste gezicht leidt het christelijk justitiepastoraat verlies. Terugkijkend naar de afgelopen zeventig jaar is het gezamenlijke aandeel van katholiek en protestant justitiepastoraat teruggelopen van zo'n 98 naar 45 procent.³³ Het aandeel in de geestelijke verzorging als geheel is meer dan gehalveerd. Maar dat is één kant van de medaille. De andere kant van de medaille is succes. Op het tweede gezicht hebben kerkelijke initiatieven in de moderniteit geleid tot zoiets als categoriaal pastoraat dat inmiddels is verbreed tot geestelijke verzorging. Uit dat pastoraat is iets gebouwd dat ook herkend en verbonden wordt met andere levensbeschouwelijke tradities. In

³² F. Flierman, *Geestelijke verzorging in het werkveld van justitie: een empirisch-theologische studie* (Utrecht: Eburon, 2012).

³³ Dat is althans waar de optelsom op uitkomt van de percentages gedetineerden met voorkeur voor een katholieke, protestantse of orthodoxe geestelijk verzorger in de Voorkeurspeiling 2017.

die zin is het meer fluïde geworden. Elders heb ik dat vergeleken met het proces van liquidatie in het bedrijfsleven.³⁴ Zoals bij een bedrijf dat failliet gaat en waarvan de inboedel wordt verkocht wordt het kapitaal dat besloten lag in religieuze instituties vrijgemaakt en krijgt dit elders een plaats – óók elders, in dit geval, want het christelijke justitiepastoraat is meer dan aanwezig binnen het geheel.

Christelijke zielzorg is in de gevangenis uitgebreid tot geestelijke verzorging. Praktijken en structuren die waren ontworpen om tegemoet te komen aan de verlangens van christelijke kerken om contact te houden of te krijgen met hun gelovigen, bleken een model te leveren dat vertegenwoordigers van andere religies en seculiere levensbeschouwelijke kringen konden overnemen. De imam wordt van voorganger in het gebed tot geestelijke verzorger en het Contactorgaan Moslims en Overheid gaat functioneren als een zendende instantie. Justitiepastoraat is een doorslaand succes gebleken, maar het christelijke monopolie is wel aan dit succes ten onder gegaan.

Aldus komt geestelijke verzorging voort uit een actief gebruik van de christelijke erfenis: een kerkelijk initiatief vindt navolging. In de concurrentiestrijd om de middelen – de financiering van geestelijke verzorging – hadden nieuwkomers vaak een lange weg te gaan. Wat dat betreft heeft de uitbreiding soms tegen wil en dank plaatsgevonden. Hedendaagse geestelijke verzorging is echter onvoorstelbaar zonder de bijdrage van de kerken. Dat geldt zowel voor de praktijk als voor de organisatiestructuur. In de praktijk is het christelijke type zielzorg, met de nadruk op het herderlijke gesprek, maatgevend. De organisatiestructuur vergt een aanspreekbare religieuze groepering, vormgegeven naar analogie van de christelijke kerk, zoals mooi tot uitdrukking komt in de naamgeving van die vroege nieuwkomer: het Nederlands-Israëlitisch *Kerkgenootschap*. Zo wordt ook een bijdrage geleverd aan de vormgeving van minderheden die er voordien niet op deze wijze waren: zoals ‘humanisten’ of ‘moslims’ (Burchardt 2017).

4.2 *Securitisering en instrumentalisering*

Deze verbinding tussen staat en georganiseerde godsdienst en de complexe wijze waarop vertegenwoordigers van de denominaties een plaats hebben gekregen in de staatsbureaucratie helpen ook om de legitimiteit van de geestelijke verzorging te waarborgen. Het veiligheidsaspect heeft hierbij de laatste decennia, zeker sinds 11 september 2011, steeds meer aandacht gekregen.³⁵ Niet voor niets werd het ministerie van Justitie in 2010 omgedoopt in het ministerie van Veiligheid en Justitie – al is de volgorde van de twee beleidsterreinen daarna omgedraaid. Zo worden specifieke ambtenaren erin getraind om tegen te gaan dat gedetineerden tijdens hun verblijf

³⁴ K. de Groot, *The liquidation of the Church* (London/New York: Routledge, 2018).

³⁵ K. de Groot en S. Vellenga, ‘Securitization, Islamic chaplaincy, and the issue of (de-)radicalization of Muslim detainees in Dutch prisons’, in *Social Compass* 66 (2019), 224-237.

radicaliseren. De verhoogde focus op veiligheid, ook wel securitisering genoemd, is ook doorgedrongen tot de Dienst Geestelijke Verzorging die tegenwoordig van geestelijke verzorgers vraagt dat ze de rust in de inrichting bevorderen. Hoewel begrijpelijk vanuit het perspectief van de wereldlijke overheid, is dit niet waartoe de geestelijke verzorgers in de gevangenis zijn vanuit het perspectief van de denominaties. Vanuit het oogpunt van menselijke waardigheid kunnen zij het integendeel zelfs als hun plicht zien om tegen de gevangenisdirectie in protest te gaan.³⁶

De verbinding tussen pastoraat en staat draagt dus ook gevaren in zich. Geestelijke verzorging kan in dienst komen te staan van een securiteitsbeleid, bijvoorbeeld wanneer van hen gevraagd wordt om signalen van een verhoogde affiniteit met de politieke islam door te geven.³⁷ Het is vanuit verzet tegen een dergelijke nauwe verbinding dat begrepen kan worden dat geestelijke verzorgers in het leefklimaatonderzoek zeggen dat ze zich maar beperkt willen inzetten voor verhoging van de interculturele en religieuze professionaliteit van het personeel en hun bekwaamheid in de omgang met de bewoners.³⁸ Het doel is goed, maar ze willen zich niet volledig laten inschakelen. Justitiepastoraat is er niet om waarde toe te voegen aan een dienst die door anderen wordt geleverd, maar is zelf van intrinsieke waarde. Vertaling van die waarde in taal die ook door beleidsmakers op het ministerie wordt verstaan dient niet te leiden tot instrumentalisering. Geestelijke verzorgers blijven vertegenwoordigers vanuit de *civil society*. Uiteindelijk is het zo dat via hen religieuze en levensbeschouwelijke organisaties aanwezig zijn in de gevangenis, net zoals door koren, theatergroepen en andere maatschappelijke initiatieven.

5. Besluit

Het zijn interessante tijden voor het justitiepastoraat. Sinds 2012 is het aantal gedetineerden met 24 procent gedaald. Voor de periode 2015-2021 rekende het ministerie met een scenario waarin het aantal geregistreerde delicten met 5 procent is gedaald en de capaciteit van de inrichtingen met 21 procent.³⁹ Alternatieve straffen, waarbij mensen niet in aparte gebouwen worden afgezonderd van de rest van de wereld, zijn in opmars: een taakstraf of invrijheidsstelling met beperking, geregistreerd door een elektronische

---

³⁶ R. van Eijk, *Menselijke waardigheid tijdens detentie* (Oisterwijk: Wolf Legal Publishers, 2013).

³⁷ M. Meer en N. Ledegang, 'Alle puzzelstukjes op tafel', in *DJI Zien* (2017). URL: <http://djizien.dji.nl/djizien/artikel/alle-puzzelstukjes-op-tafel/index.cfm> (geraadpleegd op 19 juli 2017)

³⁸ Bernts, *De bijdrage van de geestelijke verzorging aan het leefklimaat in justitiële inrichtingen*.

³⁹ P.R. Smit et al., *Capaciteitsbehoefte justitiële ketens t/m 2021. Beleidsneutrale ramingen, wetenschappelijk onderzoek- en documentatiecentrum* (Den Haag, 2016). URL: www.wodc.nl.

enkelband. Detentie wordt meer fluïde, en dat roept vragen op over de taak van justitiepastoraat buiten de muren. In hoeverre kan dat met deze tendens van extramuralisering meegaan? Wat kunnen maatschappelijke organisaties zoals Exodus hierin betekenen?

Deze bundel stelt de vraag naar de toegevoegde waarde van het justitiepastoraat. In de bedrijfseconomie kennen we de *belasting* die de overheid heft op de waarde die een ondernemer aan een product of dienst toevoegt (BTW). Het justitiepastoraat ontvangt van het ministerie daarentegen een ander soort BTW, zou je kunnen zeggen: een *beloning* voor de toegevoegde waarde die ze leveren. Justitiepastores zijn dus geen 'liefdadigers'. Ze komen echter wel voort uit de wereld van kerken en andere maatschappelijke organisaties. Het is belangrijk dat deze verbinding met de *civil society* wordt gekoesterd, want alles wijst erop dat deze bijzondere positie als *weldadig* wordt ervaren.

Geestelijke verzorgers vertegenwoordigen niet de maatschappelijke orde. Christelijke justitiepastores vertegenwoordigen zelfs een godsdienst rond iemand die als misdadiger werd veroordeeld en terechtgesteld, maar vervolgens nieuw leven kreeg. Iemand die liefde predikte zonder aanzien des persoons, of liever: met aanzien van de persoon in plaats van diens sociale rol. Uiteindelijk zijn justitiepastores 'gewoon' pastores, al moet je bijzonder goed je best doen en zijn toegerust om gewoon pastor te zijn in een wereldje waarin sociale rollen zoveel verschil maken en de identificatie met rollen als crimineel of gedetineerde sterk is. In de interviews voor het Kaski-onderzoek naar het leefklimaat vroegen penitentiaire inrichtingswerkers zich af hoe die geestelijke verzorgers het toch klaarspelen om zo'n vertrouwensband te smeden dat ze snaren raken die anders onbewogen blijven. Een zegen dus dat justitiepastores een *andere* taal spreken. Ik wens hun een doorgaand succes toe.